

УДК: 94:342.395.6(497.11)"1941/1944"
94:364-56(=163.41)(497.11)"1941/1944"
COBISS.SR-ID 112505609
DOI број: 10.5937/vig2202119M

Језик рада: Српски
Примљен: 26. 10. 2022.
Прихваћен: 15. 12. 2022.
Тип рада: Оригинални научни рад

Др Маријана Т. Мраовић, научни сарадник
Војни архив Министарства одбране
Београд, Република Србија
E-mail: marijanamraovic@gmail.com

Мр Петар Ђурђев
Историјски архив Града Новог Сада
Нови Сад, Република Србија
E-mail: petardjurdjev@gmail.com

АНГАЖОВАЊЕ КОЛАБОРАЦИОНИСТИЧКИХ ВЛАСТИ ОКУПИРАНЕ СРБИЈЕ НА РЕГУЛИСАЊУ ПИТАЊА ПРИЛИВА И СТАТУСА ИЗБЕГЛИХ ЛИЦА ИЗ НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ 1941–1944. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: Рад је настао на основу архивске грађе Војног архива, Државног архива Србије и Архива Југославије. Анализирано је ангажовање Савета комесара и Владе народног спаса на збрињавању избеглица и пресељеника, првенствено српског цивилног становништва са територије Независне Државе Хрватске. Приказани су облици рада колаборационистичких власти на прихвату, збрињавању и ресоцијализацији избеглих и расељених лица, почевши од оснивања Генералног комитета за насељавање Словенаца, преко формирања и ангажовања Комесаријата за избеглице и пресељенике, унутрашње организације Комесаријата, прикупљања података о страдању српских избеглица, као и политичко-пропагандни рад домаће управе на спасавању српског становништва из логора и са територије Независне Државе Хрватске. Анализирани су колаборационистички листови, као

и особености пропагандних садржаја о избеглицама и пресељеницима који су предочени јавности окупиране Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Други светски рат, Србија, колаборација, Савет комесара, Влада народног спаса, избеглице, Комесаријат за избеглице и пресељенике

Оснивање Независне Државе Хрватске – почетак избеглиштва и страдања српског цивилног становништва

Власти Независне Државе Хрватске спроводиле су бескомпромисну политику физичког уништавања и протеривања Срба, Јевреја и Рома, уз покушаје асимилације српског националног елемента, ради реализације идеје о етнички и национално хомогеној великохрватској држави.¹ Централно место у правном поретку Независне Државе Хрватске, као припрема за спровођење тих циљева, заузимало је расно законодавство.² *Законска одредба за одбрану народа и државе* донета је 17. априла 1941. године и предвиђала је да за велеиздају одговарају сви који повреду „част и животне интересе хрватског народа или на било који начин угрозе опстанак НДХ или државне власти.“³ Неколико месеци након оснивања Независне Државе Хрватске уведена је законска могућност административног упућивања у „сабирне и радне логоре“. Срби су чинили једну трећину становништва на њеној територији, приближно око 1,9 милио-

¹ Aleksandar, Stojanović, „A Beleaguered Church. The Serbian Orthodox Church in the Independent State of Croatia (NDH) 1941–1945“, *Balkanica*, Vol. XLVIII (2017), 269–287, Маријана Мраовић, Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић, *Србија и Пожаревац у Другом светском рату – окупациона управа, избеглице и просвета* (Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2015), 117, 118, Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа и народности Југославије, том XII, књ. 1 (Београд: 1973), 406, Василије Ђ. Крстић, *Геноцидом до велике Хрватске* (Нови Сад: Архив Војводине, Православна реч, 2021).

² „Правни поредак Независне државе Хрватске“, приредили Борис Беговић, Зоран Мирковић, Зборник радова Правног факултета Универзитета у Београду (Београд: Правни факултет, 2017), Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945* (Beograd: Narodna knjiga, 1981), 108–114, Тотални геноцид: *Nezavisna država Hrvatska 1941–1945*/Динко Давидов, *Трибина Библиотеке САНУ*, година II, бр. 2 (Београд: Српска академија наука и уметности, 2014), излагање академика Василија Ђ. Крстића о књизи, 183–192. Давидов је сакупљао архивску грађу и фото-документацију о српским сакралним објектима (црквама и манастирима) које су уништиле, оштетиле и опљачкале усташе на територији Независне Државе Хрватске.

³ *Narodne novine – službeni list NDH*, 17. april 1941.

на.⁴ Свакодневно је примењивана пропагандна техника „жигосања непријатеља”. Срби су уклањани из службе,⁵ стављани ван закона и ограничавано им је кретање.⁶ Предузете су мере да се уклоне имена места, трагови ћириличног писма и назива „српско-православни” који је замењиван са „грчко-источни”,⁷ уведени су прописи о обавезном ношењу плаве траке са словом „П” (православац) за Србе, спровођена су појединачна и групна хапшења.⁸ Основана је мрежа преких, покретних преких и народних судова на читавој територији НДХ: у Загребу, Карловцу, Госпићу, Вараждину, Тузли, Бањалуци, Осијеку, Бјеловару, Сарајеву, Бихаћу, Брчком, Дервенти, Мостару, Вишеграду.⁹ Основан је систем концентрационих логора: логор „Даница” код Копривнице, „Керестинац” код Загреба, „Јадовно” на Велебиту, логор у Госпићу, логор на острву Пагу, „Крушчица” у близини Травника, Стара Градишка, Лоборград, Ђаково, Тење код Осијека, Јастребарско, логор у Руми, Лепоглава, Јасеновац и други логори.¹⁰ Осим концентрационих логора постојала су и три исељеничка логора намењена депортацији Срба и Јевреја: логори у Славонској Пожеги, Бјеловару и Цапрагу код Сиска. Поред тога, у мањим местима су били формиран логори за одређене области или збиралишта у која су хапшени и допремани Срби и Јевреји ради даљег транспор-

⁴ Стеван К. Павловић., *Хитлеров нови антипоредак – Други светски рат у Југославији* (Београд: Клио, 2009), 49. Према подацима које наводи др Слободан Д. Милошевић, према попису од 31. марта 1931. године, на територији коју је касније обухватила НДХ било је 1.847.000 Срба, односно 30,56%, а према подацима Министарства спољних послова Трећег Рајха, од 21. маја 1941. године, 1.925.000 Срба, Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*. (Beograd: Narodna knjiga, 1981), 133-134.

⁵ Војни архив (у даљем тексту ВА), К 171 А, рег. бр. 2/1, Наређење изасланика Владе НДХ у Сарајеву, од 13. маја 1941. године, повјереницима поглавника у Сарајеву за спровођење решења Министарства унутрашњих послова о отпуштању из службе свих Срба и Црногораца. ВА, група фондова НДХ, К 153 А, рег. бр. 8/1, Извештај Равнатељства за јавни ред и сигурност Министарства унутрашњих послова НДХ од 26. јула 1941. године о потреби што хитнијег слања у логоре преосталих учитеља и учитељица православне вере.

⁶ Велиша Рајичевић Псуњски, *Хрвати у светлости историјске истине* (Београд: Ново дело, 1993).

⁷ ВА, група фондова НДХ, К 171 А, рег. бр. 16/1, Распис Повјереништва Сарајево од 29. маја 1941. године о забрани употребе ћирилице на целом подручју НДХ.

⁸ Boško Zuckerman, *Psihologija holokausta (Protužidovska propaganda u NDH i Srbiji 1941–1945)*. (Zagreb: Židovska vjerska zajednica Bet Israel u Hrvatskoj, 2011).

⁹ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. (Zagreb: Liber, 1977), 160.

¹⁰ ВА, група фондова НДХ, К 315, Ф 1, рег. бр. 2/1, Документа Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача федералне државе Хрватске од 20. марта 1947. године, са подацима о логорима у НДХ.

та.¹¹ Држава је увела и „програм за преобраћење”, што је био начин за вршење политичког притиска и терора над православним свештенством и становништвом.¹² „Окружницом” од 30. јула 1941. године, усташке власти су конкретизовале поступак за прелаз на католичку веру, са посебним освртом на одређене категорије српског православног становништва.¹³ Виктор Новак писао је о „интимној симбиози усташа и фашиста”, као и о суровости католичке акције и крижара који су заједно са усташама у Јасеновцу и другим местима активно учествовали у злочинима.¹⁴ У Србију су средином 1941. године редовно пристизали извештаји о злочинима у НДХ,¹⁵ пре свега над српским цивилним становништвом.¹⁶ Као главни носиоци злочиначких недела означавани су државни органи и усташке власти НДХ, посебно Усташка надзорна служба, потчињена Павелићу, у организацији Еугена Диде Кватерника (Уред III био је надлежан за отварање, организацију и војно обезбеђење логора), уз подршку ка-

¹¹ Зборник одабраних докумената *Злочини Независне државе Хрватске 1941–1945 године*, књига 1 (1941–1942), (Нови Сад: Историјски архив града Новог Сада и Војни архив Министарства одбране Републике Србије, 2020). ВА, група фондова НДХ, К 238, рег. бр. 47/3, Извештај Државног равнатељства за понову Министарству вањских послова НДХ о положају и смештају Срба у усташким логорима у августу 1941. године и ставу немачких власти о истом.

¹² ВА, група фондова Независне државе Хрватске (у даљем тексту група фондова НДХ), К 213, бр. рег. 10/2-1. Напомињемо да се према правилима архивске струке о формирању фонда и његових особености користи термин група фондова, а не фонд.

¹³ Исто.

¹⁴ Viktor Novak, *Magnum crimen, Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj* (Београд: Nova knjiga, 1986), 33-34.

¹⁵ ВА, група фондова НДХ, К 85, рег. бр. 14/2-1, Десетодневни извештај Заповједништва копнене војске, од 22. маја 1941. године, Главном стожеру војсковође о ситуацији на територији НДХ са подацима о злочинима усташа и Немаца код Санског моста. ВА, група фондова НДХ, К 143 А, рег. бр. 43/1, Извештај Крилног заповједништва у Билећу Заповједништву 4. хрватске оружане полиције, од 28. јуна 1941. године, о стрељању и бацању Срба у јаме у близини Требиња, о злочинима код Придворице, Мркоњића и о насилном покрштавању. ВА, група фондова НДХ, К 84, рег. бр. 55/3, Посебни опуномоћеник поглавника доставља, 5. јуна 1941. године, заповједнику Копнене војске извештај и анализу проблематике одметања и дивљаштва припадника усташког покрета у Херцеговини и бацању Срба у јаме у близини Фрањевачког самостана на Хумцу.

¹⁶ Маријана Мраовић. „Писање колаборационистичког листа *Ново време* о војној и политичкој ситуацији у НДХ 1941–1944. године”, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2017), 131-146., Маријана Мраовић, Зоран Вигњевећ, „Значај и улога пропаганде у злочинима усташких и односу клерикалних власти према српском становништву у Независној држави Хрватској”, *Записи*, година VII, бр. 7 (2018), 221-233., Вељко Ђурић, *Меморандуми Светог архијерејског синода СПЦ 1941–1942. године војно-управним командантима Србије* (Београд: Музеј жртава геноцида и Одбор за Јасеновац Српске православне цркве, Београд, 2020).

толичког клера.¹⁷ Погром над српским становништвом почео је стрељањима у селу Гудовцу и околини, када су убијена 184 српска сељака, након инсценираног напада Срба на домобране, организованог од команданта Мачекове заштите. Крајем априла 1941. године, у подручју око Загреба настављени су напади, а уследио је покољ виђенијих глинских Срба 12–13. маја 1941. године у селу Прекопа. Крајем јула и почетком августа 1941. године дошло је до покоља српског становништва и спаљивања православне цркве у Глини.¹⁸ Виктор Гутић, усташки повереник и стожерник у Бања Луци, у говору о политици НДХ, који је одржао у Санском Мосту, , отворено је позивао Хрвате и муслимане да одмах приступе уништавању Срба.¹⁹

Масовна протеривања Срба почела су пре споразума немачких и хрватских власти од 4. јуна 1941. године о „методичном пресељавању”.²⁰ На конференцији у Загребу, која је одржана по том питању, настављени су преговори о пресељавању словеначког становништва из дела Словеније који је окупирао Трећи Рајх (словеначке Штајерске и Горењске) у НДХ (око 205.000 лица) и пресељавању Срба из НДХ на територију окупираних Србије (прочитан је и Хитлеров телеграм од 25. маја 1941. године у коме је одобрио пресељавање словеначког живља). Одлучено је да се пресељавање Словенаца спроведе у три етапе: прва етапа до 5. јула 1941. године (5.000 лица из Штајерске у Србију и одређен број католичких свештеника у НДХ, док су као вишак остављени чланови породица православних свештеника за следећу етапу); друга етапа била би спроведена од 10. јула до 30. августа 1941. године (исељавање свих Словенаца из доње Штајерске насељених након 1914. године, њих око 25.000, а за то време био би исељен одговарајући број Срба из НДХ, укључујући и чланове породица православних свештеника); трећа етапа исељавања одвијала би се у периоду од 15. септембра до 31. октобра 1941. године (исељавање 65.000 Словенаца из граничних крајева доње Штајерске и 80.000 Словенаца из жупе Коруске). Одлуке са конференције у Загребу о пресељавању словеначког становништва на територију НДХ, а српског становништва са територије НДХ на окупирану српску територију под

¹⁷ Милан Кољанин, „Ратни злочини у Југославији у Другом светском рату, проблем утврђивања”, *Историја XX века*, год. XVI, бр. 2, Београд 1980, 90. Milan Koljanin, „Preveravanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, у: *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zbornik radova, М. Radanović (ur.), Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2019, 38–39., *Novi list*, Zagreb, 3. lipnja 1941, Fikreta Jelić-Butić, n.d, 164.

¹⁸ О покољу Срба у глинской православној цркви, крајем јула и почетком августа 1941. године, видети у књизи Ђуре Аралице, *Усташки покољи Срба у глинской цркви* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2010).

¹⁹ Viktor Novak, *Magnum crimen, Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj* (Beograd: Nova knjiga, 1986), 608.

²⁰ Саво Скоко, *Покољ херцеговачких Срба 1941.* (Београд: Стручна књига, 1991), 25–26.

немачком управом, потврдио је Хитлер у разговорима са Павелићем два дана касније у Берхецгадену. У Независној Држави Хрватској основано је, 24. јуна 1941. године, Државно равнатељство за понову (први равнатељ био је Јосип Рожанковић), са задатком да обави „све послове око исељавања страног живља из НДХ и од њега преузме сву покретну и непокретну имовину”.²¹ Основни задатак тог министарства био је да, ради размене становништва, обави пресељење Срба из НДХ у Србију. Државно равнатељство за понову имало је три подружнице: у Бања Луци, Осијеку и Сарајеву. Уследила је и тајна окружница од 29. јуна 1941. године о начину на који треба поступати приликом пресељавања. Државно равнатељство за понову образовало је, 2. јула 1941. године, и Одбор за пресељење православних свештеника у Србију. Одбор је издао окружницу са наредбом за хапшење православних свештеника, а захтевано је и њихово транспортовање у сабирни и исељенички логор Цапраг код Сиска (касније и у Даницу и у Славонску Пожегу).²² Према званичним подацима Синода, од 6. априла 1941. до 9. маја 1945. године, припадници војске Независне Државе Хрватске убили су 171 свештеника.²³

Позивајући се на податке из архивске грађе групе фондова „Немачка окупаторска војска” која се чува у Војном архиву,²⁴ а која се односи на Записник са конференције одржане 22. септембра 1941. године у Загребу (у вези са трећом етапом пресељавања), др Слободан Д. Милошевић у својим истраживањима наводи да је из Независне Државе Хрватске до 4. јуна 1941. године у Србију прешло 30.000 лица, а да је пресељено још 30.000, што чини укупан број од 60.000. До 25. августа исте године у Србију је транспортовано 12.436 лица, а од тада до 20. септембра 1941. године 1.674 лица, што је заједно са предвиђеним бројем од 104.000 лица чинило укупно 118.110 избеглих лица. У то време је на територију окупираних Србије примљено још 6.720 Словенаца, што укупно износи 124.830 особа. Милошевић наводи и податак о још 3.200 Срба који су били у логорима НДХ за које су представници установе Војног заповедника у Србији изјавили да ће примити.²⁵ Од 26. до 28. септембра 1941. године послата су три транспорта од укупно 1.621 пресељеника, а затим још 1.200 српских избеглица из Двора на Уни који нису били логораши, што је

²¹ ВА, група фондова НДХ, К 153 А, рег. бр. 35/1, Организација, рад, надлежности и однос Државног равнатељства за понову према Србима и Јеврејима, група фондова НДХ, К 170, бр. рег. 2/12, К 163, бр. рег. 35/1, *Narodne novine*, 24-26. јун 1941.

²² ВА, група фондова НДХ К 234, бр. рег. 1/55, К 315-, бр. рег. 1/6.

²³ Вељко Ђурић, *Меморандуми Светог архијерејског синода СПЦ 1941-1942, године војно-управним командантима Србије*, 56.

²⁴ ВА, група фондова Немачка окупаторска војска, К 27/б, р. бр. 5/3.

²⁵ Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, 40-41.

било непредвиђено и унело пометњу у реализацију договора од 22. септембра 1941. године (остало је још 1.500 Срба у логорима за исељавање). Према подацима Војног заповедника, до средине августа у Србију је легално пресељено 12.486 лица, а илегално 92.564 лица, док је, према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, из НДХ пребачено 12.525 Срба, а 200.000 је већ пребегло у Србију пред усташким терором.

Утврђено је да су интензивна масовна пресељавања из НДХ на територију окупиране Србије²⁶ трајала до јула 1942. године. У том периоду су усташе, само од 12. до 16. априла 1942. године, убили на обали Дрине, од Зворника до села Бјеловца, 2.462 лица. Немачке окупационе власти увеле су забрану преласка Дрине за српске избеглице 14. јула 1942. године. Након попуштања те забране, избеглице су наставиле да прелазе Дрину, па је, према подацима *Комесаријата за избеглице и пресељенике*, од 2. јула 1942. године у Србију прешло 30.000 избеглица (од тога 18.000 деце). Немачке власти су забраниле издавање легитимација избеглим лицима уколико нису поседовала лекарско уверење о непостојању заразних болести. Оболеле особе су упућиване у карантин, а касније је уведен обавезни преглед, јер се услед лоших животних услова у збеговима,²⁷ глади и лоших хигијенских прилика, појавила епидемија пегавог тифуса међу избеглицама. Болест је, ипак, добила епидемијске размере, пре свега на простору западне Србије, али се није раширила на унутрашњост земље. После великих напора лекарских екипа локализована је крајем лета 1942. године.²⁸ Према резултатима истраживања др Слободана Д. Милошевића, током 1942. и 1943. године евидентирано је око 4.050 смртних случајева од пегавог тифуса²⁹ у карантинским станицама на територији окупиране Србије.³⁰

²⁶ ВА, група фондова НДХ, К 143 А, рег. бр. 1/ 2, Извештај Заповједништва Војног одјела Крајине, Војни одјел Сарајево, од 19. јула 1941. године, заповеднику 4. оружане пуковније о немачком захтеву да се реши питање спречавања преласка 12. 000 Срба преко Дрине близу Ужица.

²⁷ ВА, група фондова НДХ, К 168 I, рег. бр. 48/1, Извештај о злочинима усташа над православним становништвом приликом акције на Козари у новембру и почетком децембра 1942. године.

²⁸ Наташа Милићевић, „Јавност и болести у окупираној Србији 1941–1944.“, 17.

²⁹ Посебан значај придаван је такозваним „ратним болестима“ у које су спадали трбушни тифус, паратифус, пегави тифус, дизентерија или хепатитис.

³⁰ Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, 250–251., Видети и чланак Наташе Милићевић, „Јавност и болести у окупираној Србији 1941–1944.“, *Токови историје*, 2 (2022), 11–37. У поменутом чланку анализира се начин на који су интереси домаће управе и немачког окупатора одређивали њихове активности и мере у области здравља у смислу побољшања здравственог стања радне снаге и начин на који је јавност била информиса-

Највећи концентрациони логор Јасеновац могао је, према изјавама припадника Усташке надзорне службе, „да прихвати неограничен број заточеника”. Јасеновац је чинило неколико логора, основаних у другој половини 1941. године под заједничким називом: „Сабирни и радни логор Јасеновац” (Крапје, Циглана, Брачица, Кожара и Стара Градишка). Усташки логор смрти могао је да прими 3000 затвореника, али су систематским убијањем примљених затвореника стално упражњавана места. Већина ухапшених комуниста упућивана је логор Јасеновац, независно од националности.³¹ Поред припадника српске националности, хапшени су и Хрвати и муслимани. Припадници јеврејске националности упућивани су у логор на три године, што је значило да ће бити утамничени до краја ратних дешавања. Логор у Јасеновцу био је у функцији од 21. августа 1941. до 22. априла 1945. године. У Старој Градишки, логору и логорској испостави Јасеновца, биле су заточене жене, већином Српкиње са целе територије НДХ, али и деца која су ту страдала у великом броју.

Велики жупан Велике жупе Покупје др Анте Никшић предложио је да се Роми који су насељавали територију НДХ пошљу на принудни рад и насеље на једном месту. Број Рома који је живео на простору НДХ никада није поуздано утврђен. И поред тога што је ромско становништво било обухваћено расним законима НДХ, испрва се нису хапсили, али су поједине породице и припадници ромске популације страдали у усташким покољима. Масовна хапшења Рома и њихово одвођење у логоре почела су на пролеће 1942. године,³² на-

на о болестима, Наташа Милићевић, „Заразне болести у окупираној Србији 1941–1944”, *Војноисторијски гласник* 2 (2020), 127–131. Љубинка Шкодрић се, такође, бавила узроцима и начином ширења епидемије пегавог тифуса међу избеглицама: Љубинка Шкодрић, „Сузбијање пегавог тифуса у окупираној Србији 1941–1944”, *Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура*, Зборник радова, Зајечар (2011), 95–104. „Пегави тифус у Србији током Другог светског рата”, *Историјске свеске*, бр. 32, (2016), 33–38.

³¹ ВА, група фондова НДХ, К 179, рег. бр. 45/4. Два списка лица која је ухапсило усташко редарство у Сарајеву и упутило, 16. новембра 1941. године, у концентрациони логор Јасеновац, група фондова НДХ, К 173, рег. бр. 15/2, Забелешка тајника Повјереништва Усташке надзорне службе Бања Лука, од 29. децембра 1941. године, о разговору са Мирком Вутоцем, замеником управитеља Усташког редарства у Загребу, о транспорту Срба и Јевреја у Јасеновачки логор, ВА, група фондова НДХ, К 173, рег. бр. 21/5-1, Равнатељство Усташког редарства НДХ– извештава Повјереништво Усташке надзорне службе у Бања Луци о отпремању у Јасеновац православаца и Јевреја 12. децембра 1941. године.

³² Narcisa Lengel-Krizman, „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: Sudbina Roma 1941–1945.”, *Časopis za suvremenu povjest* 18/1, (1986), 29–42., Danijel Vojak, Goran Lapat, Ivo Pejaković, Neven Kovačev, Romi u Drugom svjetskom ratu u Nezavisnoj državi Hrvatskoj. Priručnik za učitelje i nastavnike. (Zagreb: Stiftung „Erinnerung, Verantwortung und Zukunft”, Berlin, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2018).

кон издавања Окружнице Министарства унутарњих послова НДХ, односно налога Усташке надзорне службе, који је потврдило Равна-тељство за јавни ред и сигурност, 19. маја 1942. године.³³ У наређе-њу Врховног оружанског заповједништва упућеном домобранским пуковнијама налаже се да „помогну у прикупљању Рома ради њихо-вог упућивања у Јасеновац”.³⁴ Становништво ромске национално-сти је готово потпуно истребљено, имајући у виду да је, по првом послератном попису, у Народној Републици Хрватској било око 250 лица која су се изјаснила као Роми, а у Народној Републици Босни и Херцеговини око 400. У брошури Земаљске комисије Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, под насловом: „Злочини у логору Јасеновац” (Загреб, 1946), наводи се податак о 40.000 Рома убијених у Јасеновцу. Већина аутора наводи да је број убијених Рома био између 20.000 и 30.000, укључујући и Синтије (средњоевропске Роми), од којих је у Јасеновцу поименично иденти-фиковано преко 16.000.³⁵ У новембру 1941. године надлежност над концентрационим логорима преузео је Еуген Дидо Кватерник.

Православно српско становништво са ових подручја било је сва-кодневно на мети усташких злочинаца. Устанак на простору НДХ директно је изазван усташким злочинима и масовним убијањем Ср-ба, спаљивањем њихових села и цркава, пљачком, силовањима и од-вођењем огромног броја мушкараца у логоре. Отпор који се јавља на почетку није имао никакву политичку или идеолошку компо-ненту, већ се радило о пуком спасавању живота. Касније је уследило организовање устаника у источној Херцеговини и у осталим дело-вима окупиране југословенске територије, као и активност и борба припадника Југословенске војске у отаџбини.³⁶ У летњим месецима

³³ Narcisa Lengel-Krizman, „Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: Sudbina Roma 1941–1945.”, 31–32.

³⁴ Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*, Dokumenta, knjiga I (Beograd: Narodna knjiga, 1986) 289, 304. Antun Miletić, „Mrtvi u Jasenovcu 1941–1945: Prilog utvrđivanju broja usmrćenih”, *Vojnoistorijski glasnik*, (1994), br. 1–2, 147–148, ВА, група фондова НДХ, К 315, Ф 2, рег. бр. 1, Подацима о злочинима усташа у логору III Ц у Јасеновцу, ВА, група фондова НДХ, К 315, Ф 2, рег. бр. 5/47, Записник Окружне комиси-је за утврђивање ратних злочина Нова Градишка од 11. и 12. маја 1945. године о уви-ђајима у логору Јасеновац, ВА, група фондова НДХ, К 315, Ф 2, рег. бр. 6, Извештај Др-жавне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Републике Хрватске, од 10. јула 1947. године, број 3097, са материјалом о жртвама логора Јасе-новац које су приликом ликвидације логора побијене и бачене у Саву.

³⁵ *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, том I (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1993), 36.

³⁶ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978* (Beograd: NOLIT, 1980), 252; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. (Beograd: Vojnoizdavač-ki i novinski centar, 1992), 134. 196–217.

1941. године дошло је до предузимања акција устаника и на територији источне Босне, Босанске Крајине, Лике, Кордуна и Баније.³⁷

Чланови Светог Архијерејског Синода, предвођени митрополитом Јосифом, посетили су, 8. јула 1941. године, немачког генерала Лудвига фон Шредера, војног команданта Србије, и том приликом добили препоруку да све жалбе које су се односиле на страдање српског народа и свештенства предају у писаној форми. Српска православна црква је, 24. јула 1941. године, предала немачким официрима први Меморандум – *Експозе о страдању свештенства и народа у НДХ*.³⁸ Потписао га је митрополит скопски Јосиф, али ко су били писци Меморандума у Патријаршији, како наводи др Вељко Ђурић, анализирајући меморандуме, „тешко је утврдити”.³⁹ У поменутом експозеу захтева се интервенција немачког Рајха за обустављање националног и верског терора над српским народом, посебно у НДХ, као и ослобађање и повратак у место службовања свих избеглих и интернираних архијереја и свештеника, како би могли водити свој народ. Наводи се да се „број убијених Срба пење на десетине хиљада, а број депортираних и избеглих на стотине хиљада”.

У Меморандуму предатом крајем августа 1941. године генералу Хајнриху Данкелману,⁴⁰ наводи се да број страдалог српског становништва и свештенства на територији НДХ износи преко 180.000 до тог времена.⁴¹

³⁷ ВА, група фондова НДХ, К 67, рег. бр. 20/3, Извештај Заповједништва оружанског крила, Госпић од 3. септембра 1941. године, групи генерала Лукића код италијанске 2. армије о војним акцијама на својој територији и разговору са италијанским пуковником Содумом који сматра да су оружане акције православног становништва последица и освете за 80.000 убијених Срба у Лици, односно 300.000 убијених Срба у НДХ.

³⁸ ВА, Нда, К 39, рег. бр. ½, Меморандум Синода Српске православне цркве упућен главном војном заповеднику у Србији, генералу фон Шредеру, о односу усташких власти према Српској православној цркви., ВА, Нда, К 39, рег. бр. 2/2, Други део меморандума Синода Српске православне цркве: Подаци о недељима хрватске власти према свештенству и народу на територији хрватске државе, према подацима од 20. јула 1941. године.

³⁹ Вељко Ђурић, *Меморандуми Светог архијерејског синода СПЦ 1941–1942. године војно-управним командантима Србије*, 86.

⁴⁰ ВА, Нда, К 1а, рег.бр. 11/1

⁴¹ Slobodan Kerkez, *Društvo Srbije u Drugom svetskom ratu* (Niš: Centar za balkanske studije, 2004), 238; Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970*, I (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2002), 59. Вељко Ђурић, *Меморандуми Светог архијерејског синода СПЦ 1941–1942. године војно-управним командантима Србије*, 85–92. Меморандум је појачао сукобе између Срба и Хрвата у политичкој емиграцији, нарочито у краљевској влади у Лондону. О Меморандуму се водила расправа на седници Владе, 9. октобра 1941. године, у присуству краља Петра II Карађорђевића.

Свети архијерејски синод је, почетком јануара 1942, сачинио Меморандум о прекрштавању Срба у Независној Држави Хрватској и предао га, средином истог месеца, генералу Паулу Бадеру, тадашњем војноуправном команданту Србије,⁴² а 25. јануара 1942. године, текст тог меморандума послат је и председнику *Владе народног спаса*.

Следећи Меморандум Српске православне цркве уследио је као реакција на акцију власти НДХ и говоре министра Мила Будака и поглавника Анте Павелића, 13. марта 1942. године у Сабору у Загребу, као и на покушај стварања Хрватске православне цркве. Меморандум је упућен немачком генералу Феликсу Бенцлеру, а у исто време је обавештен и председник Владе. Свети архијерејски синод је од Бенцлера добио писано упозорење да се тај меморандум не сме дистрибуирати изван Србије.⁴³

Иако је услед немачког притиска на власти НДХ првих месеци 1942. године дошло до извесних промена у политици према Србима, уследио је нови велики талас злочина над Србима, прво у околини Бањалуке, а затим и у источној Босни.⁴⁴ Усташка Црна легија је, 5. марта 1942. године, под командом потпуковника Јуре Францетића надјачала четничке снаге и утврдила се у Хан Пијеску из којег је организовала даље нападе на устаничку територију. Црна легија је у овом периоду починила страховиту одмазду над српским православним становништвом овог подручја.⁴⁵ Увођење војне управе 718. немачке дивизије између река Дрине, Саве и Босне и италијанске демаркационе линије и споразум са мајором Дангићем подржавали су генерал Паул Бадер, немачки војни заповедник у окупираној Србији, и заповедник полиције безбедности и Службе безбедности у Берлину Рајнхард Хајдрих. Хајдрих је у реферату који је поднео рајхсфиреру СС Хајнриху Химлеру, у фебруару 1942. године, као главни

⁴² ВА, Нда, 1-2/3

⁴³ Вељко Ђурић, *Меморандуми Светог архијерејског синода СПЦ 1941–1942. године војно-управним командантима Србије*, 92.

⁴⁴ Rodoljub Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, (Sarajevo: Svjetlost - Oslobođenje - Prosveta - Matica srpska - Mladost, 1977), knjiga 2, ВА, група фондова НДХ, К 173, рег. бр. 33/4, Котарска област Бања Лука извештава 10. фебруара 1942. године Усташку надзорну службу о убиству близу 600 Срба у селу Мотике, ВА, група фондова НДХ, К 195 II, рег. бр. 2/13, Извештај о деловању и злоделима усташа на територији Велике жупе Сана и Бања Лука, ВА, група фондова НДХ, К 168 I, рег. бр. 14/3, Радиограм Заповједништва усташке надзорне службе Еугену Кватернику, од 11. фебруара 1942. године, о убиству више од 2200 православаца у селу Дракулић и Шарговац у пратњи католичког жупника, ВА, група фондова НДХ, К 173, рег. бр. 10/4, Радиограм заповедника Усташке надзорне службе да се њени припадници побрину за тајни покоп убијених Срба и уклоне све трагове.

⁴⁵ П. В. Остојић, *Усташки злочин у Старом Броду код Вишеграда 1942: у свјетлу њемачких докумената* (Београд: Свет књиге, 2019), 70–103.

узрок ширења покрета отпора навео усташке злочине над српским становништвом, укључујући и недужну децу, старце и жене: „Број православаца које су Хрвати поклали и садистичким методама мучили до смрти мора до сада бити процењен на 300.000 људи”.⁴⁶

Трећи Рајх и његови савезници планирали су да угуше у потпуности покрет отпора у априлу 1942. године координираном операцијом немачких, италијанских и хрватских снага, али се ситуација отргла контроли услед превременог дејства управо Францетићевих јединица, 31. марта 1941, из Хан Пијеска ка Власеници, Братунцу и Дрини. Акција је изазвала бекство становништва и стварање великих збегова на самој обали реке Дрине. У исто време су немачке трупе, услед страха од ширења тифуса, затвориле границу и оставиле недужно српско становништво на немилост злочинцима Црне легије који су масовно убијали сваког кога су затекли на обали реке. О стравичној одмазди немачку команду је, 10. априла, известио опуномоћеник немачког Министарства иностраних послова у Београду, Феликс Бенцлер.⁴⁷ Према новом извештају телеграфисаном Министарству у Берлину, 29. априла 1942, збег од 25.000 српских избеглица прешао је у Србију. Током пролећа, талас злочина се наставио на Кордуну и у Банији, да би лета 1942. достигао свој врхунац у Босанској Крајини, а затим и у Срему. Већину злочина над српским православним становништвом у источној Босни починиле су Францетићеве легије и поједине усташке јединице, јединице муслиманске милиције и легија, а затим муслиманска 13. СС „Ханџар” дивизија. Духовна и физичка дезинтеграција српског националног бића била је присутна на територији НДХ током читавог периода окупације у концентрационим логорима и у логору смрти Јасеновац, али спровођена је и у време свих војних и полицијских операција организованих против покрета отпора. Хитлер је, упркос упозорења својих главнокомандујућих и представника цивилних власти да злочини над Србима у НДХ подстичу покрете отпора, био против обустављања погрома.

Током Другог светског рата ни у једној области поробљене Европе није уништено толико културно-историјских споменика колико на територији Независне Државе Хрватске. Статистички исказано, према објављеним истраживањима Динка Давидова, од 1941. до 1945. године разрушено је, спаљено, оскрнављено и опљачкано више од 450 српских православних храмова. У њима су уништени монументални иконостаси, хиљаде икона, велики број рукописних и

⁴⁶ Л. Хори, М. Бросцат, *Усташка држава Хрватска 1941–1945*. (Београд: DBR Publishing, 1994).

⁴⁷ *Усташка зверства (1941–1942)*. Зборник докумената Архива Војводине о злочинима НДХ. Приредио др Милан Кољанин (Нови Сад: Архив Војводине, 2020), 29.

уникатних књига, међу којима и књиге рођених, венчаних и умрлих, затим обимна архивска грађа и велики број црквених обредних предмета од културно-историјског значаја.⁴⁸

Ангажовање Савета комесара и Владе народног спаса на збрињавању избеглица и пресељеника

Припадници српске, јеврејске и ромске националности су услед страха ратних збивања и одмазди напуштали породична огњишта.⁴⁹ Подаци о укупном броју избеглих и расељених лица која су се доселила на окупирану српску територију, о њиховом узрасту, полној и социјалној структури, варирају у распону од 240.000 до 400.000 лица.⁵⁰ На основу сачуване архивске грађе и истраживања др Слободана Д. Милошевића, у литератури се наводи податак од око 241.000 регистрованих избеглица.⁵¹

Део пресељеника био је депортован или организовано пресељаван (др Слободан Д. Милошевић користи термин „легалне избеглице“). Велики број лица, тзв. „илегалне избеглице“, бежао је ради спасавања живота. Међу избеглицама и расељеним лицима већину су чинили Срби.⁵² До почетка јуна 1941. године, само са простора под окупацијом Мађарске пребегло је у Србију око 25.000 Срба.⁵³ Срби су масовно бежали и са простора Косова и Метохије у страху од албанских злочина, као и са територија које је окупирала Бугарска.⁵⁴

⁴⁸ У НДХ је 1941. године основан и *Уред за рушење православних цркава*. Седиште Уреда налазило се у Загребу, у Прашкој улици бр. 2, а на његовом челу био је др Дујмовић, потпуковник и лекар из Загреба. Уред је функционисао током 1941. и у првим месецима 1942. године. Престао је да ради у априлу 1942. године.

⁴⁹ Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945* (Beograd: Narodna knjiga, 1981); Слободан Ђ. Керкез, *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији* (Ниш, Центар за балканске студије, 2009). Појединачне информације о избеглицама јављају се и у бројним делима тзв. „емигрантске“ гране југословенске историографије посвећеним Другом светском рату.

⁵⁰ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, 206, Милан Ристовић, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (Београд: Клио, 2007), 841; ВА, група фондова Нда, К 40, бр.рег. 9/20, Извештај о бројном стању избеглица из бивше Независне државе Хрватске и Словеније, Београд, 18. јануар 1945. године.

⁵¹ Архив Србије (у даљем тексту АС), фонд Г 2, Комесаријат за избеглице и пресељенике, К 2, П бр. 158, Дневни извештај о раду 1. августа; Преглед бројног стања избеглица на дан 1.8.1944. године; Извештај о раду картотеке.

⁵² Слободан Ђ. Керкез, *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*, 78–80.

⁵³ Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, 76. Др Милошевић наводи као извор писмо Генералног комитета за насељавање од 5. јуна 1941. године, према којем је из Мађарске у Србију стигло 25.000 избеглица.

⁵⁴ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, 251–252.

Прогони којима су суседне државе изложиле српско становништво одразили су се на политику колаборационистичких власти у окупираној Србији, прво на *Савет комесара*,⁵⁵ а затим на *Владу народног спаса*, који су морали да се постарају за прихват, збрињавање и ресоцијализацију избеглица и пресељеника. Праксу заштите прогоњених Срба ван Србије започео је *Савет комесара* који је радио на пријему избеглих Срба из Независне Државе Хрватске, Босне и Херцеговине, Војводине и других крајева. Колаборационистичким листовима било је забрањено да извештавају о злочинима над српским становништвом у НДХ, као што ни о савезницима Трећег Рајха нису смели објављивати критичке текстове или негативне коментаре. *Савет комесара* је започео хуманитарни рад на збрињавању избеглица, који је подразумевао и јавне апеле за помоћ који нису смели садржати информације о страдању и прогону Срба у НДХ и на другим окупираним територијама. Милан Аћимовић је, почетком јуна 1941. године, упутио меморандум новопостављеном команданту Србије генералу Шредеру, са молбом да заштити српско становништво од хрватског, бугарског, мађарског и албанског терора.⁵⁶ Такође, упутио је, у својству министра унутрашњих послова, немачком Министарству спољних послова молбу да се распусти логори и престане са покатоличавањем српског становништва.⁵⁷

Генерални комитет за насељавање исељених Словенаца

Имајући у виду да *Савет комесара* и његова ресорна министарства: Министарство за унутрашње послове на челу са Миланом Аћимовићем и Министарство за социјалну политику и народно здравље, на челу са др Стеваном Иванићем и Јованом Мијушковићем, нису могли организовати свеукупан прихват избеглих лица, 24. маја 1941. године основан је у ту сврху *Генерални комитет за насељавање исељених Словенаца*.⁵⁸ Председник тог тела био је др Теодор Аранички, виши саветник Министарства социјалне политике и шеф исељеничког одсека, а генерални секретар Јован Марић, шеф ката-

⁵⁵ Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*. (Београд: Институт за савремену историју, 1988), 89; Раде Ристановић, *Акције комунистичких илегалца у Београду 1941–1942* (Београд: Филип Вишњић, 2013).

⁵⁶ Б. М. Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941–1945* (Ваљево: 2010), 21.

⁵⁷ ИАБ, BdS, Општа архива, К 201.

⁵⁸ ВА, група фондова Нда, К 43А бр. рег. 1/22-II, Архив Светог Архијерејског Синода СПЦ, издвојена грађа, Експозе Комесаријата за избеглице и пресељенике члановима Саветодавног одбора, 1.

старске управе у Смедереву.⁵⁹ Иницијални задатак *Генералног комитета* односио се на утврђивање правила за насељавање избеглица и пресељеника и обезбеђивање исхране и смештаја преко Министарства финансија.

*Генерални комитет за насељавање исељених Словенаца*⁶⁰ био је једна од институција која је почела систематско и методолошко прикупљање података о избеглом становништву, пре формирања *Комесаријата за избеглице и пресељенике*.

Убрзо по оснивању ове установе, израђен је и *Правилник о устројству и делокругу рада Комитета за насељавање Словенаца на територији Србије*, на основу плана усвојеног у мају 1941. године о организованом пресељењу 260.000 Словенаца на територију окупиране Србије. Уследила је измена назива тог документа у *Правилник о устројству и делокругу рада Генералног комитета за насељавање*, услед константног прилива илегалних избеглица српске националности са територије НДХ.⁶¹ Центар *Генералног комитета* налазио се у Београду. Чланови су били генерални секретар, по један изасланик из сваког министарства и представници немачких окупационих власти.⁶² Генерални секретаријат је организовао, водио и контролисао рад свих секција *Генералног комитета*, формирао и водио картотеку насељеника и бавио се статистичким питањима. У обавештењу о почетку ступања на снагу *Правилника о насељавању*, које је у последњим данима маја 1941. године Милан Аћимовић упутио комесарима бановинских управа, среским начелницима и предстојницима градских полиција, помиње се наређење врховног заповедника Вермахта о насељавању преко 200.000 Словенаца у оквиру граница Старе Србије, као и податак о приспећу око 50.000 лица српске националности из окупираних крајева југословенске територије.⁶³

⁵⁹ ВА, група фондова Нда, К 43А бр. рег. 17/1-II, акт Министарства унутрашњих послова од 24. маја 1941.

⁶⁰ Маријана Мраовић, Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић, *Србија и Пожаревац у Другом светском рату – окупациона управа, избеглице и просвета* (поглавље Јасмине Живковић *Избеглице и пресељеници у Србији и Пожаревачком округу 1941–1944*), (Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2015. године), 115–188.

⁶¹ ВА, група фондова Нда К 43А бр. рег. 23/1-II-1, *Правилник о устројству и делокругу рада генералног комитета за насељавање*, мај 1941.

⁶² Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, 251, ВА, група фондова Нда, К43А бр. рег. 17/1-II., ВА, група фондова Нда, К43А бр. рег. 23/1-II, *Правилник о устројству и делокругу рада Генералног комитета за насељавање*, мај 1941.

⁶³ Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, 253.

Формирање Комесаријата за избеглице и пресељенике и његова унутрашња организација

Припреме за збрињавање и поступак прихвата избеглих лица одвијале су се под надзором немачких окупатора, те је тако у Штаб немачког војног заповедника за Србију постављен др Ернст Вајман, са задатком комесара за пресељавање (у периоду од маја до октобра 1941. године). Изванредни комесар добио је право да код банских управа, среских начелстава и градских поглаварстава организује, усмерава и надзире, а по потреби цензурише рад чиновничког апарата. Комесар је имао отворене могућности да, у зависности од ситуације, на нивоу бановина, срезова и општина оснива „месне одборе“ за збрињавање избеглица и пресељеника, који су били упућени на сарадњу са среским и општинским властима. Међу првим одборима те намене, основан је, средином јуна 1941. године, *Централни одбор за збрињавање избеглица и обнову Смедерева* на чијем се челу нашао председник *Савета комесара* Милан Аћимовић.⁶⁴ У одбору се налазило највише двадесет чланова који су представљали Комесаријат за социјално старање, Црвени крст и остале организације. Димитрије Љотић изабран је за потпредседника, а међу чланством одбора нашли су се и Драгољуб Јовановић, Драгомир Стојадиновић и Велибор Јонић.

Због константног прилива избеглица током маја и јуна 1941. године, *Савет комесара* донео је одлуку о постављењу Изванредног опуномоћеног комесара за избеглице и пресељенике (расељенике) 6. јула 1941. године. Међутим, увођење функције изванредног комесара за избеглице није пратила прописана законска регулатива, као ни организационо-кадровска решења.

Министарски савет *Владе народног спаса* је, 23. октобра 1941. године, донео *Уредбу о Комесаријату за избеглице и пресељенике* (бр. М.С. Мр. 1569), засновану на решењима из претходног *Правилника о устројству и делокругу рада Генералног комитета за насељавање*.⁶⁵ *Комесаријат за избеглице и пресељенике* био је правни следбеник *Генералног комитета за насељавање исељених Словенца*, основан при Председништву Министарског савета са задатком да прихвати избеглице и пресељенике који су били принуђени да дођу на српску територију, да организује њихов распоред, смештај и запошљавање, односно упослење, као и сва друга питања везана за њихово збрињавање.

⁶⁴ Љ. С., „У Србији се налази око 40. 000 избеглица из свих крајева бивше Југославије”, *Ново време*, 18. јун 1941, 2; Љ. С., „У Београду је основан Централни одбор за збрињавање избеглица и обнову Смедерева”, *Ново време*, 19. јун 1941, 1,3.

⁶⁵ *Службене новине*, бр. 124. од 14. новембра 1941, *Уредба о Комесаријату за избеглице и пресељенике*.

На чело институције је, 20. октобра 1941. године, постављен изванредни опуномоћени комесар Тома Максимовић.⁶⁶ Он је себи поставио задатак да спроведе правилан и успешан прихват избеглица, њихово распоређивање, размештај, упослење и, најважније, збрињавање у унутрашњости Србије, како би се у потпуности растеретила престоница. Изванредни комесар је, 11. децембра 1941. године, прописао *Правилник о организацији рада Комесаријата за избеглице и пресељенике и о допуни и обавезном тумачењу Уредбе о Комесаријату за избеглице и пресељенике* (број 21718).⁶⁷

Такође, донет је и *Правилник о организацији и раду Саветодавног одбора при Комесаријату за избеглице и пресељенике*⁶⁸ (број 21721/41). На предлог изванредног комесара за избеглице и пресељенике, председник Министарског савета је постављао чланове *Саветодавног одбора* (било је укупно 12 чланова за решавање целокупне проблематике смештаја и обезбеђивања егзистенције избеглих лица, од којих су половину чиниле избеглице). *Саветодавни одбор за збрињавање избеглица и пресељеника* био је стручно тело *Комесаријата*. Задатак Саветодавног одбора био је проучавање свих проблема везаних за избегличко питање, на основу материјала који је припремао *Комесаријат*, као и припрема предлога према којима ће изванредни комесар доносити одлуке. У делокруг рада Саветодавног одбора спадало је решавање питање заостале имовине избеглица и пресељеника, питање сталног насељавања земљорадника избеглица и пресељеника у Србији, њихово збрињавање према стручним квалификацијама и знањима.

Уследило је обнародовање *Правилника о организацији и раду окружних, градских, среских и општинских одбора за избеглице и пресељенике*, 3. јануара 1942. године.⁶⁹ Према том документу, у сваком округу, граду, срезу и општини постављени су одбори за избеглице и пресељенике, у којима је морала бити једна четвртина избеглих лица чији је задатак био да воде рачуна о размештају и збрињавању избеглица и њиховом упослењу.

Ангажовање и делатност *Комесаријата за избеглице и пресељенике* надзирао је председник Министарског савета. Унутрашња организација *Комесаријата* је, осим Кабинета изванредног комесара,

⁶⁶ Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, 255.

⁶⁷ АС, Г-2, Ф-3, П 90, *Правилник о организацији рада Комесаријата за избеглице и пресељенике и о допуни и обавезном тумачењу Уредбе о Комесаријату за избеглице и пресељенике*, бр. 21718, 11. децембар 1941.

⁶⁸ АС, Г-2, Ф-3, П 91, *Правилник о организацији и раду Саветодавног одбора при Комесаријату за избеглице*, бр. 21721, 11. децембар 1941.

⁶⁹ *Службене новине*, бр. 4, 13. јануар 1942.

обухватала: Административно одељење, Одељење за социјално старање и пропаганду и Финансијско-економско одељење.

Кабинет изванредног комесара обављао је општу преписку комесара, прикупљао дневне извештаје о раду одељења и установа Комесаријата, сређивао статистичке податке, издавао расписе и упутства.⁷⁰ Такође, задатак Кабинета био је и организовање пријема избеглих лица код комесара на разговор, као и омогућавање што брже дистрибуције информација значајних за брзо решавање статуса избеглица и пресељеника. Лични пријем имао је вишеструки учинак у овом случају: „... да избеглице осете Комесаријат у истину као своју институцију, која је у могућности да им бар донекле олакша животну борбу и избегличке тешкоће.”⁷¹ Радило се по начелу индивидуалног случаја, са минималном применом шаблона. Интелектуални радници су тражили запослење у самом Комесаријату, занатлије, радници и нижи службеници у другим надлештвима или помоћ у новцу, сељаци углавном новчану помоћ за пут у унутрашњост или премештај из места у место. Сељаци су у овим случајевима постајали најамни радници, углавном сезонски, и били су у најтежем положају у односу на послодавце, односно друга домаћинства у којима су радили. Писац Експозеа је истакао упорност и јачину сељака упркос тежини положаја.

Административно одељење било је подељено на четири одсека: Персонални, Правни, Транспортни и Пријавни, а у свом саставу имало је и архиву. Шеф Административног одељења водио је преписку са окрузима, срезovima и општинама по питању размештаја и збрињавања избеглих лица. Комесаријат је повремено слао и своје службенике на терен, као помоћ среским начелницима у раду на регистрацији избеглица, исплати зимске помоћи, попису обвезника Националне службе рада, упућивању на рад у Немачку и друго.

Транспортни одсек био је задужен за безбедан и организован превоз избеглица и пресељеника до крајње дестинације на којој је требало да буду смештени, односно прихваћени. Пријавни одсек водио је бригу о бројном стању избеглих и пресељених лица, обезбеђивању личних исправа, као и дозвола за боравак, вођењу деловодног дневника са регистратуром, евиденцијом и картотеком.

Одељење за социјално старање и пропаганду имало је обавезу да, путем дневне и периодичне штампе, посебних публикација као

⁷⁰ Архив Светог Архијерејског Синода СПЦ, издвојена грађа: Експозе Комесаријата за избеглице и пресељенике члановима Саветодавног одбора, 3.

⁷¹ Према статистичким подацима у Експозеу, изванредни комесар је у 100 радних дана од ступања на дужност, до 8. априла 1942. године, примио на разговор око 1.600 избеглих лица.

и других средстава информисања, покреће иницијативу за прикупљање прилога, успоставља блиску сарадњу са државним и самоуправним властима, добротворним друштвима и установама, и да води статистику о различитим пропагандним акцијама. Према *Правилнику о организацији и раду Социјалног одељења* од 7. маја 1942. године, то одељење било је подељено на три одсека: за запослење, за збрињавање и за децу. Поред социјалног збрињавања, било је задужено и за постизање „духовних резултата великог националног значаја“, оснаживање свести о заједништву избеглих Срба са браћом у Србији, пропагирање учествовања становништва у акцији прикупљања тзв. зимске помоћи. Интересантан је податак да су представници Комесаријата искористили акцију прикупљања те помоћи за прибављање и ажурирање података о избегличкој деци, њиховом полу, узрасту и професији родитеља. У првој половини 1942. године наводи се да се на основу ове акције дошло до сазнања да је бројно стање избегличке деце испод 18 година – 59.075. рада основна брига Комесаријата била је, на почетку, збрињавање избегличких породица са територије Кордуна, Лике и Босне и Херцеговине, које су након Првог светског рата у статусу колониста настањивале територију Славоније и Војводине, са просечним бројем деце између 10 и 12, а било је и породица са 18 деце. Изузев збрињавања по породицама, у Србији су организовани дечији домови за сирочад и за децу из многочланих породица. Највише деце примили су Београђани средњег друштвеног и материјалног статуса, а од домова су били најактивнији „Краљевић Андрија“ и Дом за заштиту девојака у обданишту „Мајке Јевросиме“, домови под покровитељством Министарства за социјалну политику и народно здравље, Дечије прихватилиште Општине Града Београда, док је у унутрашњости Комесаријат почео да организује домове у Врњачкој Бањи и у Бањи Ковиљачи. Стара и немоћна лица смештана су у старачке домове по Београду и у избеглички дом „Краљевић Андрија“ како би презимили зиму. Значајну сарадњу на пољу збрињавања избеглица Комесаријат је остварио са Српским друштвом Црвеног крста. У организацију прихвата спадало је и упошљавање свих лица способних за рад под паролом: „Рад за свакога, који је здрав и способан да ради.“, са поделом на раднике, кућне раднике, умне раднике, кућне помоћнице и шегрте. Комесаријат је пропагандним радом и директним контактом са привредницима у Србији и Београду настојао да упосли сва способна избегла лица. У овој пропагандној кампањи најтеже су упошљавани интелектуалци, као и девојке са села за које су организовани течајеви из домаћинства.

Економско-финансијско одељење образовано је крајем октобра и почетком новембра 1941. године (до тада је све послове овог типа обављао један референт: представке Комесаријату за рачуноводство, интервенције код Текстилене и Кожне централе, молбе и представке за снабдевање ...). Одељење је добило задужења да обавља све послове прибављања, набавке, чувања и утрошка новчаних средстава, хране, робе и осталог материјала ради снабдевања избеглица. Имало је четири одсека: за набавке, за кухиње, одсек магазина и одсек рачуноводства. Одсек за набавке интервенисао је код разних централа за добијање потребних дозвола за храну и робу за одређене среске одборе за избеглице и обављао набавке свих врста. Кључни послови око организације, прехране, одевања и набавке материјала и огрева за избеглице биле су приоритетне у раду овог одељења.

Прикупљање података о страдању српских избеглица

Централна картотека са систематски сређеним подацима о свим избеглицама и пресељеницима била је формирана при Пријавном одсеку Административног одељења непосредно по доласку и пријави првих избеглица 1941. године. У периоду од формирања до почетка 1943. године, картотека је практично прерасла почетну намену и попримила изглед „одлично организоване“ базе података са детаљним подацима о сваком избеглом лицу на територији окупиране Србије. Била је формирана по принципу картотечких листића (картона) у које су нотирани сви лични, породични и имовински подаци о регистрованим избеглицама, што значи да је била база за доношење решења о пружању материјалне, новчане, стручне или административне помоћи. База података о избеглим лицима својеврсно је сведочанство о њиховом материјалном стању, а истовремено је била средство за повезивање њихових породица. Током реорганизације Комесаријата дошло је и до увођења додатних евиденција и нових образаца у оквиру централне картотеке, након извршене нове регистрације избеглих лица на подручју под управом војног заповедника Србије. На основу прописаног формулара који су били дужни да попуне старешине сваке избегличке породице издаване су и нове личне легитимације са обавезном фотографијом. Регистрација је успешно спроведена за територију Београда, у августу 1941. године, док је по срезовима, услед немира у унутрашњости и спаљивања архива по општинама и срезовима, било готово немогуће установити прецизну евиденцију. Изванредни комесар је

ову ситуацију настојао да реши упућивањем организованих екипа на терен, где су директно обављале регистровање избеглица. На основу података из Експозеа види се да је у Београду, до 1. априла 1942. године, регистровано 45.323 старешина са члановима породица, а да је било око 70.000 картона за све избеглице које су прешле у Србију.⁷² Комесаријат је водио и редовну статистику о броју избегличких породица и чланова породица по окрузима и срезовима, као и о томе како су распоређивани на основу места из којих су избегли. Поред тога, израдио је и преглед избегличке деце по окрузима и срезовима сређен по професијама родитеља, по годинама старости и полу.

Правни одсек при Административном одељењу је избеглим лицима и пресељеницима директно пружао правну помоћ о свим питањима која су била повезана са установљавањем вредности имовине коју су поседовали и били принуђени да напусте, као и постојања телесних повреда, оштећења имовине и друге штете нанете сваком избеглом лицу пре његовог приспећа на територију Србије. У оквиру Правног одсека систематски су сређивани подаци са саслушања избеглица о околностима под којима су избегли и пресељени. Вођене су и евиденције о накнадном регистровању деце, разлозима преласка у Србију, признавању избегличког статуса и примане су кривичне пријаве. Прикупљањем података формално је руководио Мештеровић, помоћник комесара за исељенике, али је тај посао, у ствари, организовао Ђуро Родић. У Комесаријату су записничке изјаве прекуцаване и достављане Председништву Владе (Одсеку за картотеку и евиденцију, номинални шеф Добросав Адамовић) и Патријаршији, али постоје индиције и да су при Комесаријату прекуцаване и изјаве свештених лица, односно оне предаване Комисији за прикупљање материјала о страдању Српске православне цркве и народа. Такође, прекуцаван је и материјал који је Комесаријату достављало Министарство унутрашњих послова. На основу свега наведеног, сачињене су четири свеске под насловима: „Акција римо-католичке цркве“, „Акција фрањеваца“, „Лобор град“ и „Јасеновачки логор“. Пред крај окупације у Комесаријату се почела израђивати картотека усташких злочинаца. Професор др Виктор Новак прегледао је детаљно документацију Комесаријата која се односи на деловање Католичке цркве.⁷³

⁷² Архив Светог Архијерејског Синода СПЦ, издвојена грађа Експозе Комесаријата за избеглице и пресељенике члановима Саветодавног одбора, 13.

⁷³ АЈ, 110, фонд Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Инв.бр. 16.390, 614-24

Осим *Комесаријата за избеглице и пресељенике*, евиденцију о избеглим лицима и њиховим судбинама водила је и Српска православна црква.⁷⁴ Почетком појаве избеглиштва из других окупираних зона и након првих злочина над српским православним становништвом и свештенством у НДХ, при Патријаршији Српске православне цркве, а на основу одлука Светог архијерејског синода и Епархијског црквеног суда образована је Комисија за прикупљање материјала о страдању Српске православне цркве и народа.⁷⁵ Председник Комисије био је епископ Нектарије, а чланови су били: професори Београдског универзитета Перо Слијепчевић и Миленко Филиповић, док је дужност секретара обављао прота Никола Алагић. Комисији су додељени професор богословије Богољуб Ћирковић, секретар Црквеног суда из Сарајева Жарко Поповић, приправник Црквеног суда из Тузле Перо Јовановић, службеник из патријарховог кабинета Љубомир Дурковић и дактилограф Црквеног суда из Пакраца Милан Комленић. Рад Комисије организован је усменим договором, а тек касније, крајем 1942. и почетком 1943. године, озваничен је писменом одлуком Синода.⁷⁶ Патријаршијска комисија је добијала извештаје од свештеника који су пребегли или су били протерани у Србију. Сваки свештеник је, према канонима, морао дати изјаву о разлозима за напуштање свог места службовања. Комисија је израдила и распис са кратком упутством за давање свештеничких изјава. Ови извештаји су прекуцавани и одашиљани Председништву Владе и *Комесаријату за избеглице и пресељенике*. У замену за те извештаје Патријаршија је добијала извештаје од Комесаријата. Истовремено је Комисија састављала кратке белешке о извештајима, а израђивани су и регистар и картотека жртава и злочинаца. У Патријаршији је на почетку, независно од Комисије, радио и професор Београдског универзитета др Драгослав Страњаковић. У Патријаршији је био ангажован и професор и декан Богословског факултета др Радослав Грујић са једном групом избеглих Срба из НДХ. Он је у просторијама Музеја Српске православне цркве примао избеглице из НДХ и записивао исказе о њиховом страдању, као и страдању њихових ближњих. На основу ових записа сачињен је Меморандум који је Српска православна црква упутила Војном заповеднику у Србији. Они су

⁷⁴ *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, приредио др Александар Стојановић, група аутора, „Како живе избеглице”: избегла и расељена лица у окупираној Србији на страницама колаборационистичке штампе (Београд: Филип Вишњић, 2015), 386–40.

⁷⁵ АЈ, 110, фонд Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Инв. бр. 16 390

⁷⁶ АЈ, 110, фонд Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Инв. бр. 16390, 614-17, Сведочење професора Универзитета Филиповића, од 30. јануара 1945. године, о раду на проблематици избегличког питања.

груписани по територијално-тематском принципу у неколико свезака, од којих је свака имала наслов, као и кратак увод. Комисија је престала са радом у време почетка савезничког бомбардовања Београда. Након ослобођења земље, професор Грујић је прикупљену документацију и материјале ставио на располагање новим властима.⁷⁷ Један примерак чува се у Архиву Светог архијерејског синода Српске православне цркве, а други у Музеју Цркве, у збирци Радослава Грујића.

У предмету саслушања Богдана Поповића, који је током окупације радио као референт у Одсеку за картотеку и евиденцију Председништва Владе у Београду, од марта 1942. до ослобођења, а затим као референт Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, наводи се да су у Председништву Недићеве владе⁷⁸ били др Радослав Грујић, декан Теолошког факултета и др Миленко Филиповић, професор етнографије Филозофског факултета у Скопљу. Поповић је извештавао о садржини Грујићевих реферата чије теме су биле: историја Војводине и њених политичких прилика, историја Босне и Херцеговине и њен народносни састав. Сведочио је и да је професор Грујић предао Председништву Владе један елаборат, извучен на гештетнеру, под називом: „Кратак извештај о политичко-верској активности Ватикана на Балкану кроз векове”. Није му било познато да ли је Грујић примао хонорар за своје радове, али је знао за његов директан контакт са председником Недићем. Одсек за картотеку и евиденцију Председништва Владе у Београду је формално био укинут 1942. године, али је наставио са радом до краја рата.⁷⁹ Поповић је навео да је Одсек прикупљао податке о злочинима над српским народом ван територије под управом војног заповедника Србије, а добијао је и материјал из Патријаршије и *Комесаријата за избеглице и пресељеника*. Извештаји Комисије за прикупљање материјала о страдању српске цркве и народа прекуцавао је већи број дактилографа-преписивача, који су били неупослени црквени чиновници. Поповић је, такође, учествовао у овом раду у пролеће и лето 1942. године, када је као дактилограф послат из Председништва Владе. Једно време је био ангажован и Михаило Јелисавчић, рачунски чиновник из Министарства иностраних послова, Љотићевац и припадник „Збора”, такође из Председништва Вла-

⁷⁷ Ђоко Слијепчевић, *Историја СПЦ*, III (Београд: ЈРП, 2002), 65-66.

⁷⁸ АЈ, 110, фонд Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Инв. бр. 16389, Записник састављен 22. децембра 1944. године у Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, а по предмету саслушања Богдана Поповића.

⁷⁹ АЈ, фонд Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Инв. бр. 16389, Записник састављен 5. марта 1945. године у Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, а по предмету саслушања Богдана Поповића.

де. У Патријаршији је радио и професор Грујић, о којем Богдан Поповић каже: „Знам да је др Грујић радио супротно намерама др Филиповића и да је, како ми се чини, спремао одговор на усташку Сиву књигу” и истиче да је око др Грујића једно време била окупљена група Срба из Хрватске. Такође, сматрао је да је др Грујић „писао све меморандуме које је Патријаршија подносила Немцима.” Напоменуо је да је једном приликом Гестапо контролисао рад др Филиповића и да је тражио на увид све постојеће материјале које Патријаршијска комисија поседује о злочинима Католичке цркве по епархијама.

Збрињавање избеглих лица

Влада народног спаса радила је свакодневно на збрињавању избеглица и пресељеника. Детаљно су планиране активности на упошљавању избеглих лица која су била радно способна, затим збрињавању њихове деце како би родитељи могли бити ангажовани на радовима, као и збрињавању деце без родитеља и старих лица. Организовано пописивање избеглица и издавање избегличких легитимација почело је у Београду средином августа 1941. године.⁸⁰ Казна за непријављени боравак избеглица у Београду била је принудни рад и депортација у унутрашњост земље. Било је случајева и фалсификованих избегличких легитимација.⁸¹ Избеглице су у највећој мери живеље врло тегобан живот. Мушкарци су били ангажовани на пољопривредним радовима, у Националној служби рада, борском руднику, државној и локалној администрацији, али и просвети. *Одлуком о службеним односима државних и бановинских службеника са територија изван области војног заповедника у Србији*, објављеној у септембру 1941. године, сви избегли службеници примљени у службу сматрали су се српским службеницима, а њихово преузимање евидентирано је као ново запослење.⁸² Незапослена избегла лица била су препуштена на старање комесару за избеглице, док су „национално непоуздана” лица морала да сnose тешке последице, од слања на принудни рад, до одузимања избегличког статуса и материјалне помоћи. Посебна акција покренута је током 1941. када је апеловано на породице да преузму током зиме чување и бригу о избегличкој деци.⁸³

⁸⁰ „Попис и регистровање избеглица”, *Ново време*, 12. август 1941, стр. 5. Попис је вршен азбучним редом по презимену избеглица, у периоду од 14. до 20. августа 1941. године.

⁸¹ АС, Г 2, ФЗ, П 58/1942, Истражити поступак због фалсификованих избегличких легитимација пронађених код ухапшених функционера.

⁸² *Службене новине*, бр. 109, 23. септембар 1941, 3.

⁸³ *Ново време*, 19. новембар 1941, *Обнова*, 8. октобар 1941.

У Експозеу се посебно разматра најзначајније питање у вези са бригом Комесаријата : збрињавање избеглица и пресељеника. У планском збрињавању избеглица наводи се потреба коначног збрињавања избегличке деце, старих, немоћних и за рад неспособних лица, помоћ лицима способним за рад, стварање услова за њихово запошљавање , како би обезбедили своју егзистенцију, а не путем материјалне помоћи, и тако постали „продуктиван фактор српског народа”.⁸⁴

Према статистичким подацима из прве половине 1942. године, у Србији је било око 63.000 избегличке деце, старости испод 18 година, од којих у Београду око 12.000. Од наведеног броја 80% деце било је узраста за школовање, али без финансијских могућности. Акција смештања деце код београдских породица није успела у целости; углавном су их прихватале породице средњег имовинског стања. Организована је и акција уплате месечне чланарине за децу, а збрињавање деце која су била у прихватиштим такође је представљало посебан проблем. Према даљим анализама, збрињавање лица старих и неспособних за рад било је лакши задатак од збрињавања деце, односно представљало је мање финансијско оптерећење. Лицима способним за рад било је омогућено да се хране у јавним кухињама (уз каснију наплату), у којима су такође радиле избеглице.

У то време било је 20.000 избеглица земљорадника, а са члановима њихових породица укупан број износио је 80.000 и сви су били распоређени код домаћина по селима Србије. Квалификоване раднике и занатлије у највећој мери је организовао и запошљавао Комесаријат. Имајући у виду да је већи број избеглица био из трговачке бранше, како и аутор Експозеа наводи: „важан фактор не само у привреди, већ и у националном српском животу”, планирано је да се Трговачка комора заузме за ова лица. Велики део интелектуалних радника примљен је на чиновничка места, а део приватних намештеника радили су као радници. У посебно тешкој ситуацији били су студенти и интелектуална омладина, за које су колаборационистичке власти биле посебно „забринуте ... да не скрену са пута националног живота” и сматрале да је њихово упошљавање у Националној служби рада добра васпитна мера. У Експозеу се разматрају и мере обезбеђивања средстава за рад и издржавање 200. 000 избеглих лица, а дају се и предлози расподеле трошкова на домаћинства у Србији, којим би се покрило издржавање деце, старих и немоћних и лица неспособних за рад.

Као крајњи циљ приликом предаје Експозеа *Саветодавном одбору Комесаријата* на разматрање истиче се прека потреба да избе-

⁸⁴ Архив Светог Архијерејског Синода СПЦ, издвојена грађа Експозе Комесаријата за избеглице и пресељенике члановима Саветодавног одбора,

глице што пре постану „прави грађани Србије, свесни своје дужности и обавеза, али и свесни тога да их је мајка Србија својски прихватила и омогућила им да својим радом стварају свој нови дом, да би своја искуства ставили у службу српској привреди.”

Процедура збрињавања избеглица била је утврђена 18. марта 1942. године, кроз *Нацрт Уредбе о збрињавању избеглица*. У овој фази уведена су и значајна ограничења у дометима помоћи и државне и друштвене бриге о свим избеглим и пресељеним лицима, уз образложење да држава под притиском и теретом окупације није имала неограничену моћ за обезбеђивање новчаних средства за смештај, исхрану и одевање тих лица, као и за њихово укључивање у свакодневни живот. Избеглим лицима у пуној снази, као и омладинцима, саветовало се да ради растерећења државног буџета прихвате запослење, односно одлазак на рад у Трећи Рајх, да приступају у редове Националне службе за обнову Србије.⁸⁵ У овим активностима пропаганда је имала велики значај, те је путем штампе редовно давана подршка напорима радничке омладине,⁸⁶ обвезницима Националне службе за обнову Србије након бомбардовања, као и сељаштву, укључујући и избеглице земљораднике, који су својим радом доприносили потенцијалу европске производње.⁸⁷ Национална служба за обнову Србије била је једна врста допунске базе из које су, по потреби, позивани омладинци и избегли младићи на „обавезни рад” и установа национално-васпитног карактера намењена идеолошкој индоктринацији омладинаца, како је то дефинисано у њеним циљевима.⁸⁸ Део избеглих лица био је регрутован у оружане одреде под командом Владе народног спаса. Све време окупације Влада је била посвећена

⁸⁵ Институцијом принудног рада у окупираној Србији бавио се детаљно др Зоран Јањетовић у књизи *У складу са насталом потребом...Принудни рад у окупираној Србији 1941–1944* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2012).

⁸⁶ „Народна помоћ у корист српских радника. Квартовни одбори за прикупљање прилога”, *Ново време*, 6, 7 август 1944, 3.

⁸⁷ М-н: „Својим радом сељаштво Србије доприноси потенцијалу европске производње. Сеоски омладинци су међу првима отпочели акцију”, „Омладинци на послу за нацију. Сјајна дела обвезника НС у Ваљеву”, *Ново време*, 27. мај 1944, 2, „Донета Уредба о Националној служби рада за обнову Србије. Предвиђено и позивање женске омладине у НС”, *Ново време*, 7, 8. мај 1944, 2. У „Прогласу старешине Српске заједнице рада, армијског генерала Милана Ђ. Недића српској радној омладини за Ђурђев дан” она се симболично позива да буде прва у раду и у служби ради обнове мајке Србије, да се окупи под српски барјак ради реда, обнове и стварања. „Проглас старешине Српске заједнице рада, армијског генерала Милана Ђ. Недића. Српској радној омладини за Ђурђев дан 1944”, *Ново време, Обнова*, 6. мај 1944, 1.

⁸⁸ Маријана Мраовић. „Писање колаборационистичког листа *Ново време* о војној и политичкој ситуацији у НДХ 1941–1944. године”, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2017), 131–146.

популарисању одласка радника на рад у Немачку.⁸⁹ Колаборационистички листови су, током априла 1943. године, објављивали позиве избеглицама одређеног узраста да се пријаве Националној служби за обнову Србије и приступе новоформираним радним четама.⁹⁰ Такође, објављен је и велики број афирмативних текстова о избеглицама, уз продужетак кампање за прикупљање помоћи.⁹¹

Политичко-пропагандни рад домаће управе на спасавању српског становништва и ратна свакодневица избеглица и пресељеника на територији окупиране Србије

Једна од првих масовних акција за помоћ избеглицама покренута је у септембру 1941. године, у виду кампање прикупљања зимске помоћи у којој је главну улогу имао Централни одбор за збрињавање Срба избеглица и за обнову Смедерева, касније преименован у Одбор за зимску помоћ.⁹² Колаборационистички листови објавили су „Апел председника владе г. Недића, почасног председника Централног одбора за зимску помоћ”.⁹³ Акције *Владе народног спаса* пратило је и објављивање низа чланака у престоничкој штампи, међу којима и: „Акције јавног спаса и отпадници нације”⁹⁴ и „Истрајати на месту дужности”.⁹⁵ Председник Владе се у великој мери лично ангажовао на прикупљању помоћи, држањем више говора упућених Београђанима и осталом српском становништву.

Слика решавања избегличког питања коју је пропаганда пласирала била је од самог почетка усмерена на стварање утиска о детаљно планираним активностима на упошљавању радно способних избеглих лица, као и на збрињавању њихове деце како би родитељи могли бити ангажовани на радовима, али и на прихватању деце

⁸⁹ „Срби избеглице могу добити рада у Немачкој. Повољни услови запослења и добра зарада”, *Ново време*, 17. март 1942, 8.

⁹⁰ „Позив избеглицама за пријављивање за националну службу”, *Обнова*, 8. април 1943, 4; „Накнадни позив избеглицама обвезницима националне службе рођеним 1922. године”, *Обнова*, 30. април 1943, 7.

⁹¹ Непотписани чланак, „Заробљеници за српску избегличку децу”, *Обнова*, 7. април 1943, 4.

⁹² Данијела Милошевић, *Избрисани град* (Смедерево: Историјски архив Смедерева, 2021).

⁹³ Исто.

⁹⁴ *Ново време*, 21. септембар 1941.

⁹⁵ *Ново време*, 30. септембар 1941, Д. Вуч., „Дајте све што можете за своју браћу!”, *Ново време*, 12. октобар 1941, 5.

без родитеља и старих лица.⁹⁶ Србија је сликовито приказивана као мајка која под своје окриље прима незаштићену и незбринуту децу.⁹⁷ Престонички листови су редовно објављивали предлоге за решавање проблема статуса и смештаја избеглица.⁹⁸ Већина чланака информативног и пропагандног садржаја о избеглицама која је објављивана у колаборационистичкој штампи, изузев репортажа, припремана је у Одељењу за социјално старање и пропаганду, односно Одсеку за пропаганду. Финализовани чланци слати су редакцијама које су их већином објављивале, све док није дошло до несташнице папира за штампу. Избеглице су, у основи, приказиване као националне жртве а не као сиромаси. На овој пропагандној фlosкули се инсистирало управо у самом Комесаријату: „У пропагандним чланцима спремали смо избеглице да искрено погледају у очи стању и времену, у којем се налазе... Ми нисмо хтели да будемо демагошка институција, него смо свесно вршили своју васпитну функцију, верујући да на тај начин испуњавамо своју дужност...“.⁹⁹ Истовремено су редовно упућивани апели домаћем српском становништву, које се, према извештајима Одељења за социјално старање и пропаганду, „одазвало у сваком погледу“.

Описи страдања у крајевима из којих су избегли и трауматичне судбине избеглица никада се нису нашле на страницама колаборационистичких листова услед строгог надзора немачког апарата цензуре.¹⁰⁰ Богдан Рашковић, виши чиновник Министарства саобраћаја и званични представник за спасавање српског становништва из хрватских логора водио је развијену пропагандно-политичку активност у том правцу. У допису упућеном председнику Министарског савета Милану Недићу, од 2. септембра 1941. године, Ра-

⁹⁶ Исто.

⁹⁷ Д. В., „Заштита здравља сиромашне деце главног града: Из Београда одлази 500 деце на двомесечно летовање на Рудник, у Боговађу, Јарменовце и Бељину“, *Ново време*, 21. јул 1941, 3.; Д. Вучковић „Старање председника Београдске оштине г. Драг. Љ. Јовановића о породицама својих погинулих и заробљених службеника... Деца се захваљују писмено чика председнику“, *Ново време*, 6. децембар 1941, 5.; Маријана Мраовић, „Нова Србија у Новој Европи“ на страницама колаборационистичке штампе Владе народног спаса“, у: *Друштвене науке пред изазовима савременог друштва*, уредник доц. др Гордана Ђигић, (Ниш: Универзитет у Нишу, 2017), 127-150.

⁹⁸ Т., „Како ћемо збринути избеглице“, *Обнова*, 28. октобар 1941, 6; Б. П. М., „Зашто непрекидно потсећамо Србију на избеглице“, *Ново време*, 27. новембар 1941, 7.

⁹⁹ Архив Светог Архијерејског Синода СПЦ, издвојена грађа Експозе Комесаријата за избеглице и пресељенике члановима Саветодавног одбора, 25.

¹⁰⁰ *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, приредио др Александар Стојановић, група аутора „Како живе избеглице“: избегла и расељена лица у окупираној Србији на страницама колаборационистичке штампе (Београд: Филип Вишњић, 2015), 386-404.

шковић је изнео податак да је од априла до извештајног периода убијено до 300.000 Срба у НДХ, као и да се око 50.000 лица српске националности налази у логорима и затворима.¹⁰¹ Наводећи ове чињенице, Рашковић се осврнуо и на убиство свих лица у логору Јадовно (5.670 убијених Срба) током једног дана. Убиства у околини Приједора, као и приликом транспортовања железницом, из логора у логор, изгладњивање, зверски поступци према логорашима, били су свакодневица за све који нису успели да се спасу од погубне политике власти НДХ. Спасовање је у почетку обављао без пратње, али је организована пратња официра и војника Вермахта. У свом допису Богдан Рашковић моли Недића за „моралну помоћ и пуну подршку” интензивном продужењу његових активности.

Пропагандне активности *Владе народног спаса*,¹⁰² у новембру и децембру 1941. године, биле су усмерене на даљи ток кампање за помоћ избеглицама и сиромашним лицима у виду популарисања зимске помоћи,¹⁰³ уз поруку да је потребно развијати национално-социјалну солидарност која није била присутна у Краљевини Југославији.¹⁰⁴ Поједина свештена лица позивала су на покајање оне који нису довољно приложили за сиротињу и избеглице, како би се савладао „демон зиме, глади и смрти који је простро свој црни плашт по Србији”.¹⁰⁵ Представници *Владе народног спаса* упутили су, у децембру 1941. године, молбу немачком Министарству спољних послова за обустављање прогона над Србима, распуштање логора и за престанак насилног превођења српског становништва у католичанство.¹⁰⁶

Богдан Рашковић је, решењем министра унутрашњих послова *Владе народног спаса* (I број 14738 од 23. децембра 1941. године), био

¹⁰¹ ВА, група фондова Нда, К 1 А, бр. рег. 3/1-1, Писмо Богдана Рашковића председнику Министарског савета од 2. септембра 1941. године, ВА, група фондова НДХ, К 61, рег. бр. 17/12, Реферат Богдана Рашковића од 17. септембра 1941. године Милану Недићу о стању Срба у НДХ и на територији под окупацијом Италијана и о злочинима који се врше над њима. Препис реферата доставио је Пријавни уред хрватског домобранства у Земуну, 8. октобра 1941. Министарству хрватског домобранства, Главном стојеру, уз извештај о ситуацији у Србији.

¹⁰² Маријана Мраовић, *Од сурове стварности до алтернативне реалности. Пропаганда владе Милана Недића 1941–1944* (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2019), 48–49; Маријана Мраовић, *„Пропаганда Владе Милана Недића 1941–1944”* (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2015), 57–58.

¹⁰³ Чланак др Лазара Прокића, „Зима је на прагу. Зимска помоћ” са графиком: „Мајка Србија која бди над избеглицама”, *Ново време*, 12. новембар 1941, 3.

¹⁰⁴ Исто.

¹⁰⁵ Чланак Д. Вуч.: Беседа проте проф. Тодоровића о зимској помоћи: „Ви који сте мало дали за сиротињу покајте се и приложите још!”, *Ново време*, 12. новембар 1941, 5.

¹⁰⁶ Историјски архив Београда, BdS, Општа архива, К 201.

овлашћен да учини „последњи корак како би се остатак Срба мученика по хрватским логорима ослободио”, уз дозволу за мисију од шефа Управног штаба немачке војске.¹⁰⁷ У извештају о страдању српског народа Рашковић говори о „јединственом примеру усташких зверстава” и наводи случајеве који превазилазе све што је до тада познато по суровости. У једном од дописа упућених Председништву Владе народног спаса из Загреба, у време Божића 1942. године, известио је о проблемима са којима је био суочен приликом покушаја да споразумно са властима НДХ изврши пребацивање око 20.000 српских избеглица (већином жена, деце и тешко оболелих лица) у Србију.¹⁰⁸ Писао је о спремности ондашњег немачког посланства и Црвеног крста да изађу у сусрет српским властима након што се српска влада званично обрати војном заповеднику по овом питању.

Председник Владе народног спаса редовно је упућивао писма др Харалду Турнеру, немачком државном саветнику и шефу Управног штаба при војном заповеднику у Србији, у којима га је упозоравао на последице прогона српског становништва у НДХ. У допису од фебруара 1942. године, Милан Недић је молио да се Србима који су у лошим животним условима били затворени у усташким логорима пошаље помоћ преко српског и немачког Црвеног крста. Током 1942. године Влада народног спаса наставила је са радом на спасавању српских избеглица, те је у априлу формиран мостобран код Вишеграда ради проширења српске територије и заштите српских избеглица из Босне које су под заштитом Српске државне страже, неретко уз помоћ немачких официра, пребациване у Србију.¹⁰⁹ Председник Владе народног спаса је наставио да упућује континуиране протесте, 10. априла, 15. јуна и 20. августа 1942. године, као и да упозорава шефа Војно-управног штаба на повећање прилива избеглих лица. Ипак, није дошло до побољшања положаја српског становништва у НДХ. У Меморандуму упућеном генералу Бадеру, 16. септембра 1942. године, Милан Недић се бавио и питањем прогона Срба у Срему и питањем могућности издржавања избеглица чији број је био процењен на око 400.000. У усташкој акцији против партизана у Срему, коју је водио Виктор Томић, пале су многе српске цивилне жртве, али је она заустављена немачком интервенцијом у Загребу.

¹⁰⁷ ВА, група фондова Нда, К 39, бр. рег. 28/2-2.

¹⁰⁸ ВА, група фондова Нда, К 20, бр. рег. 59/1-1. Допис Богдана Рашковића упућен је Председништву владе из Загреба у време Божића 1942. године.

¹⁰⁹ Немачке власти нису званично дале одобрење за ширење српске територије, али је пребацивање избеглица, захваљујући поменутом мостобрану, трајало неметано скоро две године; ВА, група фондова Нда, К 1, бр. рег. 5/7; Херман Нојбахер, *Специјални задатак Балкан* (Београд: ННК Интернационал, 2008).

Током 1942. године, у својим обраћањима народу (углавном сељаштву) *Влада народног спаса* залагала се да се пружа помоћ избеглим лицима, како би се испуњавањем ове моралне и патриотске обавезе повећао и обим пољопривредне производње.¹¹⁰ Све то подразумевало је и наставак спровођења акција за прикупљање хуманитарне помоћи избеглим и расељеним лицима, као и одржавање спортских и културних манифестација са приходом намењеним избеглицама. Идеалну слику прикупљања помоћи нарушавали су неки случајеви који су описани и на страницама појединих колаборационистичких листова.

Сведочанства лица која су успела да се спасу оповргавала су сваку интенцију носилаца пропагандних активности да докажу супротно или ублаже истину, према немачким инструкцијама. У листу *Обнова* је, крајем јануара 1942. године, објављено неколико критичких чланака у којима се извештавало о изузетно лошим условима живота избеглих и расељених лица која у београдским прихватним центрима чекају пресељење ради трајног збрињавања у унутрашњости српске територије. Лист је објавио детаљну репортажу о приликама у прихватном центру смештеном у баракама на Аутокоманди под насловом: „У скровишту невољника: како живе избеглице”.¹¹¹ Уследила је брза реакција Комесаријата за избеглице и пресељенике, слање инспекције у тај прихватни центар, а затим и изјава комесара Максимовића за лист *Обнова*.¹¹² Писало се и о кажњавању, укључујући и физичко кажњавање избеглица, о ненаменском трошењу и прикривању средстава које је Српска православна црква донирала у време божићних празника за побољшање исхране и услова живота. У следећем броју *Обнове* објављена је изјава комесара Томе Максимовића, у којој је негирао све претходне наводе и оптужбе.¹¹³

О деловању и раду изванредног комесара Томе Максимовића говори и извештај Александра Шарића, секретара *Комесаријата за избеглице и пресељенике*. Након рата Шарић је о својим запажањима и раду у Комесаријату известио др Душана Недељковића, председника Комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача.¹¹⁴ Отац, мајка, брат и две сестре именованог били су у логору Цапраг и у новембру 1941. године су пребегли у Београд. Тома

¹¹⁰ Недићев говор становништву Србије, понедељак, 5. јануар 1942. У говору одржаном 17. јула 1942. године преко Радио-Београда упутио је нови апел становништву (ВА, NAV-N-T-120,200/153644-45).

¹¹¹ Ш., „У скровишту невољника: како живе избеглице”, *Обнова*, 20. јануар 1942, 6.

¹¹² Ш., „Истрага, поводом анкете 'Обнове'”, *Обнова*, 22. јануар 1942, 5.

¹¹³ Тома Максимовић, „Како живе избеглице: одговор г. Томе Максимовића”, *Обнова*, 23. јануар 1942, 6,7.

¹¹⁴ АЈ,110, фонд Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Инв. бр. 18844, 393-405.

Максимовић примио је Шарића на разговор за посао у фебруару 1942. године и ангажовао га да у априлу одржи у Коларчевој задужбини стенографски курс за све чиновнице Комесаријата. Затим је постављен на место референта у Правном одсеку Комесаријата (надлежни му је био Ђуро Родић, шеф Правног одсека), како би, по Максимовићевој замисли, постао „избеглички адвокат”. Замењивао је и шефа Кабинета Стеву Божића од децембра 1942. до марта 1943. године. Према извештајима из тог периода, комесар је дневно примао 20 до 30 странака. Највећи проблем било је снабдевање дечијих домова у то време (број домова је повећан на 60 у 30 места у Србији). Већ у фебруару 1943. године Шарић је постављен на место домаћина Избегличког дома у Раваници код Ђуприје, јер је замолио комесара да му помогне да избегне службу у Борском руднику. Затим је био на пракси у дому у Врњачкој Бањи, па је у августу 1943. године постављен на место секретара за унутрашње послове.

Изванредни комесар је, према Шарићевим сазнањима, интервенисао и за затворенике у Бањичком логору. О сваком масовном покољу Срба од стране усташа обавештаване су надлежне немачке власти и др Вајнман, али није било одговора, те је Шарић претпоставио да „Немци нису хтели остављати доказе да су знали за наведено”. Такође, уочио је да је комесару било непријатно што је морао да ласка Вајнману који је био на челу немачког Комесаријата за пресељење. По наредби комесара, Шарић је средио архиву фотографија о терору, које је комесар добијао од избеглица које су му долазиле на разговор.

Богдан Рашковић који је даноноћно радио на спасавању и прикупљању сведочанстава избеглица из НДХ, у писму председнику Министарског савета наводи своје мотиве за рад на спасавању српског становништва у НДХ и за прикупљање података о страдању и злочинима: „Да би прикупили податке о овим зверским поступцима усташа и да би се спасли бар угроженији и виђенији Срби од мученичке смрти, предузео сам са неколико пожртвованих и храбрих другова путовања по НДХ и носећи им потребне пропуснице из Београда, довео их у Србију, са јединим циљем да се спаси Српство. Ову мисију предузео сам из своје личне иницијативе, без икакве награде и обављао је предано уз похвалу и одобравање, како мојих старешина, тако и шефа немачке обавештајне службе пуковника г. Фурстера. При сваком путу настојавао сам, да уздигнем углед Србије и да преко званичних фактора у НДХ олакшам судбину напаћених Срба.”¹¹⁵

¹¹⁵ ВА, група фондова Нда, К 1 А, бр. рег. 3/1-1, Писмо Богдана Рашковића председнику Министарског савета од 2. септембра 1941. године.

Одређени број политичких интервенција Недићеве владе, покренутих ради заштите интереса српског становништва у НДХ, односио се на територије које су биле под управом немачких савезника или се није подударао са немачким интересима у окупираној Србији, те самим тим нису имале позитиван исход. У периоду од почетка 1943. године биле су изражене и потребе немачке државе да у време колебања савезника спречи њихово отуђивање, те су санкционисали писање колаборационистичких листова у окупираној Србији и настојали да минимализују вести о страдању српског живља у НДХ.

Закључак

Колаборационистичке власти биле су константно ангажоване на пријему и збрињавању српских и словеначких избеглица и пресељеника током читавог периода окупације. *Савет комесара* посебну пажњу посвећивао је пријему избеглих Срба са простора целе НДХ. Међутим, одговорност за страдања приписивана је тамошњим властима, док су примедбе јавности о немачкој кривици тумачене као злонамерна пропаганда и клевета. Српске избеглице напуштале су своје домове уз велике опасности и са трајним траумама од преживљених злочина. Политику *Владе народног спаса* на потпуном збрињавању избеглих лица без икакве имовине отежавала је и ситуација у матици Србији која је и сама била оптерећена материјалним захтевима немачког окупатора и плаћала контрибуцију за издржавање његове војне силе.

Ипак, од самог почетка прилива избеглица домаћи органи управе су организовали и спровели низ хуманитарних акција и реализовали пријем знатног броја избеглих лица у јавну службу. Избеглице су у највећој мери прихватале било какво запослење, без обзира на стручну спрему, па су радили и на тешким физичким пословима. Изузетан значај *Влада народног спаса* придавала је збрињавању избегличке деце, уз подршку добротворних друштава.

Рад *Владе народног спаса* на спречавању страдања српског становништва није могао донети очекиване резултате првенствено због Хитлеровог увреженог непријатељства и неповерења према Србима. Став немачког државног врха био је непоколебљив: у време колебања савезника није требало доприносити њиховом отуђивању. Истовремено, то је био и један од разлога због којег су немачке окупационе власти санкционисале писање српских листова о ситуацији у НДХ и вести о страдању српског цивилног становништва.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени историјски извори

Војни архив

Група фондова: Српска влада Милана Недића (Недићева архива).

Група фондова: Немачка окупаторска војска (Немачка архива).

Збирка досијеа персоналних података официра, подофицира и војних чиновника Војске Краљевине Југославије.

Микротека: микрофилмована архивска грађа Националног архива у Вашингтону.

Државни архив Србије

Фонд Г 2, Комесаријат за избеглице и пресељенике

Архив Југославије

Фонд 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Објављени историјски извори

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа и народности Југославије, том XII, књ. 1, Београд: 1973.

Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu, Zbornik dokumenata, том I, Beograd, 1993.

Зборник одабраних докумената Злочини Независне државе Хрватске 1941–1945 године, књига 1 (1941–1942), Нови Сад: Историјски архив града Новог Сада и Војни архив Министарства одбране Републике Србије, 2020.

Усташка зверства (1941-1942). Зборник докумената Архива Војводине о злочинима НДХ, Нови Сад: Архив Војводине, 2020.

Литература

Божовић, Бранислав. *Београд под комесарском управом 1941*. Београд: Институт за савремену историју, 1988.

Zuckerman, Boško. *Psihologija holokausta (Protužidovska propaganda u NDH i Srbiji 1941–1945)*. Zagreb: Židovska vjerska zajednica Bet Israel u Hrvatskoj, 2011.

Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb: Liber, 1977.

Kerkez, Slobodan. *Društvo Srbije u Drugom svetskom ratu*. Niš: Centar za balkanske studije, 2004.

Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944., I, приредио Стојановић Александар. Београд: Филип Вишњић, 2015.

Милошевић, Данијела. *Избрисани град*, Смедерево: Историјски архив Смедерево, 2021.

Milošević, Slobodan D. *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*. Beograd: Narodna knjiga, 1981.

Мраовић, мр Маријана. „Пропаганда Владе Милана Недића 1941–1944”. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2015.

Мраовић, Маријана, Живковић, Јасмина, Цветковић, Слободанка, *Србија и Пожаревац у Другом светском рату – окупациона управа, избеглице и просвета*, Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2015.

Мраовић, Маријана. „Писање колаборационистичког листа *Ново време* о војној и политичкој ситуацији у НДХ 1941–1944. године”. *Војноисторијски гласник*, LXVII, бр. 2, (2017), 131–146.

Мраовић, Маријана. „Пропаганда домаће управе у Србији 1941–1944. године”. У: *Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941–1944. године. Научни погледи*. Уредник др Вељко Ђурић, 123–159. Београд: Музеј жртава геноцида, 2017.

Мраовић, Маријана. „Нова Србија у Новој Европи” на страницама колаборационистичке штампе Владе народног спаса”. У: *Друштвене науке пред изазовима савременог друштва*, Уредник доц. др Гордана Ђигић, 127–150. Ниш: Универзитет у Нишу, 2017.

Мраовић Маријана и Зоран Вигњевећ. „Значај и улога пропаганде у злочинима усташких и односу клерикалних власти према српском становништву у Независној држави Хрватској”. *Записи*, VII, бр. 7, (2018), 221–233.

Мраовић, Маријана. *Од сурове стварности до алтернативне реалности. Пропаганда владе Милана Недића 1941–1944*. Београд: Медија центар „Одбрана”, 2019.

Novak, Viktor. *Magnum crimen, Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*. Beograd: Nova knjiga, 1986.

Павловић, Стеван. *Хитлеров нови антипоредак – Други светски рат у Југославији*. Београд: Клио, 2009.

Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1978*. Beograd: NOLIT, 1980.

Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

Radić, Radmila. *Država i verske zajednice 1945–1970, I*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2002.

Рајичевић Псуњски, Велиша. *Хрвати у светлости историјске истине*. Београд: Ново дело, 1993.

Ристановић, Раде. *Акције комунистичких илегалца у Београду 1941–1942*. Београд: Филип Вишњић, 2013.

Скоко, Саво. *Покољ херцеговачких Срба 1941*. Београд: Стручна књига, 1991.

Stojanović, Aleksandar. „A Beleaguered Church. The Serbian Orthodox Church in the Independent State of Croatia (NDH) 1941–1945”. *Balkanica*, Vol. XLVIII (2017), 269–287.

Шкодрић, Љубинка. „Сузбијање пегавог тифуса у окупираној Србији 1941–1944”, *Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура*, Зборник радова, Зајечар (2011), 95–104.

Штампа и периодика:

Ново време

Обнова

Понедељак

Српски народ

Dr. Marijana T. Mraović, Research Fellow,
Military Archive, Ministry of Defense
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: marijanamraovic@gmail.com

Petar Đurđev, Msc.
Historical Archive of the City of Novi Sad
Novi Sad, Republic of Serbia
E-mail: petardjurdjev@gmail.com

**THE ENGAGEMENT OF THE COLLABORATIONIST
AUTHORITIES OF OCCUPIED SERBIA ON THE
REGULATION OF THE ISSUE OF INFLUX AND
STATUS OF REFUGEES FROM THE INDEPENDENT
STATE OF CROATIA FROM 1941 TO 1944**

(Summary)

The collaborationist authorities were constantly engaged in reception and taking care of the Serbian and Slovenian refugees and migrants, during the whole period of occupation. "The Council of Commissioners" accepted the Serbian refugees from the Independent State of Croatia, Bosnia, Herzegovina and other areas. However, the responsibility for the calamities was imposed on those authorities, while remarks on German guilt were interpreted as malicious propaganda and slander.

The Serbian refugees left their homes accompanied with great threats and permanent traumas caused by the crimes they experienced and suffered "on their skin", or from the suffering of their close family "at their eyes", which did not include their possibility to provide them help. The policy of the "Government of the National Salvation" on total taking care of the refugees, without any property, was disturbed by the situation in Serbia including the material requirements of the German occupier and paying the contribution for the endurance of its military power.

Nevertheless, from the very beginning of the refugees inflow, the national authorities organized and executed successive humanitarian actions, conducting the reception of the great deal of refugees in public service. The refugees, to the greatest extent, mainly accepted any job, regardless of professional qualifications, being employed to do demanding physical jobs. The Nedić government gave the extraordinary significance to taking care of the refugees' children, allied with the support of the charity associations.

The work of the "Government of the National Salvation" on preventing the Serbian people's suffering, could not give the expected results, primarily due to the Hitler's rooted hostility and inconfidence towards Serbs, and because of the necessity of the German state not to alienate the allies during their wavering. Therefore, they tended to maintain the good relationships with the Ustasha authorities. At the same time, that was one of the reasons why they inclined to sanction the writings of the Serbian magazines on the situation in the "Independent State of Croatia", and to minimize the news about the Serbian people's calamities.

KEY WORDS: *World War II, Serbia, collaboration, Council of Commissioners, Government of National Salvation, Commissariat for Refugees and Immigrants*